JANE AUSTEN ROMANLARIDA DISPUT KONSEPTINING LINGVOMADANIY TALQINI

Abdumalikova Diyoraxon Rafiqjon qizi
FarDU tayanch doktoranti
+998940350801
diyoraibranova@gmail.com

Annotatsiya
Ushbu maqolada Jane Austen romanlaridagi dialogik nutqning ajralmas qismi bo‘lgan "disput" konsepti lingvomadaniy va pragmatik yondashuv asosida tahlil qilinadi. XVIII-XIX asrlar ingliz jamiyati muloqot odobi (etiquette) va nutqiy strategiyalarining qahramonlar xarakteriga ta'siri ochib beriladi. Tadqiqot disput jarayonida qo‘llaniladigan lingvistik vositalar (ironiya, metafora, ritorik savollar) qahramonning ijtimoiy-madaniy statusini belgilovchi omil ekanligini ko‘rsatadi.
Kalit so‘zlar: *Jane Austen, lingvomadaniyat, disput konsepti, pragmatika, nutqiy strategiya, ironiya, sotsiolingvistika, muloqot madaniyati.*

KIRISH

Jane Austen ijodi ingliz realistik romanining cho‘qqisi hisoblanadi. Uning asarlaridagi disputlar shunchaki suhbat emas, balki qahramonlarning intellektual salohiyati va axloqiy qadriyatlari to‘qnashuvidir. Lingvomadaniy nuqtai nazardan, disput – bu ma’lum bir madaniy muhitda qabul qilingan nutqiy xulq-atvor qoidalari asosida amalga oshiriladigan verbal o‘zaro ta’sir. Austen romanlarida disputlar orqali qahramonlarning dunyoqarashi, ularning o‘sha davr "gentility" (olijanoblik) tushunchasiga bo‘lgan munosabati namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Austen romanlaridagi dialoglarni o‘rganishda quyidagi yondashuvlar mavjud:

- Pragmatik yondashuv (H.P. Grice): Muloqotda hamkorlik prinsipi va uning buzilishlari (masalan, Andisha va g‘ururda Elizabet va Darsi o‘rtasidagi keskin dialoglar).
- Lingvokulturologik yondashuv (N. Arutyunova): Til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi. Austen disputlarida til madaniyatning "ko‘zgusi" sifatida qatnashadi.
- Gender yondashuvi: XIX asr Angliyasida ayol va erkakning disputdagi nutqiy pozitsiyalari va cheklovlar.

METODLAR

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlar qo‘llanildi:

- Matn tahlili (discourse analysis): Romanlardagi disputlarni lingvistik tahlil qilish.
- Qiyosiy-tipologik metod: Turli romanlar (masalan, Emma, Andisha va g‘urur)dagi bahs vaziyatlarini solishtirish.
- Lingvomadaniy izoh: So‘z va iboralarning o‘sha davr madaniy kontekstiga muvofiqligini aniqlash.

NATIJALAR

Jane Austen romanlarida "disput" (bahs-munozara) konsepti nafaqat syujetni rivojlantiruvchi vosita, balki davrning ijtimoiy-madaniy kodlarini ochib beruvchi murakkab lingvistik hodisadir. Austen asarlarida disputning batafsil lingvomadaniy talqini quyidagi muhim qirralar orqali namoyon bo‘ladi:

Dekorum: Jamiyatning ko‘rinmas chegaralari

XVIII-XIX asrlar Angliya zodagonlar jamiyatida "dekorum" – bu shaxsning ichki madaniyatining tashqi ko‘rinishidir. Austen romanlarida u quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- Ijtimoiy filtr: Dekorum qahramonlarni "haqiqiy xonim/janob" va "yuzaki/tarbiyasiz" qatlamlarga ajratadi. Nutqiy xulq-atvorning har qanday buzilishi (noto‘g‘ri murojaat shakli, o‘rinsiz hazil yoki hissiyotga berilish) shaxsning jamiyatdagi obro‘siga putur yetkazadi.
- Masofa saqlash vositasi: Dekorum qahramonlar o‘rtasida lingvistik va psixologik masofani o‘rnatadi. Masalan, janob Kollinzning (Qurur va andisha) haddan tashqari rasmiy va ta’zimga boy nutqi uning ijtimoiy pastligini va o‘zini tutishdagi nomutanosiblikni yaqqol ko‘rsatib beradi.

Emotsional nazorat (Composure) va nutqiy pragmatika

Austen asarlarida "xotirjamlik" – bu disputdagi eng yuqori darajadagi g‘alaba hisoblanadi.

- Nafsoniyat va o‘zini tiyish: Agar qahramon disput chog‘ida o‘zini yo‘qotsa, u nafaqat bahsni, balki o‘zining ijtimoiy "niqobini" ham yo‘qotgan hisoblanadi. Shuning uchun, qahramonlar o‘ta og‘ir haqoratlarga ham bosiq, vazmin va istehzoli javob qaytarishadi.
- Jimlikning kuchi: Ba’zida eng kuchli "disput" bu – sukut saqlashdir. Darsining rad javobi yoki uning Elizabetga nisbatan sukut saqlashi, uzoq gaplardan ko‘ra ko‘proq ma’no kasb etadi. Bu yerda sukut – lingvistik bo‘shliq emas, balki yuqori darajadagi emotsional nazoratning natijasidir.

Lingvistik vositalar: "Ironiya" va "Precision" (Aniqlik)

Disput jarayonida ishlatiladigan til vositalari Austenning eng kuchli qurolidir:

- Ironiya va kinoya (Irony as a Shield): Austen romanlarida ironiya – bu o‘z fikrini ochiq aytib, ijtimoiy qoidalarni buzmaslikning yagona yo‘li. Elizabet Bennetning o‘tkir tili va kinoyasi – uning intellektual mustaqilligining ifodasidir. U raqibini "yaralash" uchun qo‘pol so‘z emas, balki nozik, keskin va o‘rinli tanlangan ironik birikmalardan foydalanadi.
- Leksik aniqlik (Precision): Qahramonlar o‘z fikrini bayon qilishda juda aniq so‘zlarni tanlaydilar. Masalan, "tushunish" (understanding), "tashrif" (visiting), "munosiblik" (propriety) kabi so‘zlar kontekstga qarab turlicha ma’no kasb etadi. Darsining nutqidagi har bir so‘z uning konservativ va tizimli tafakkurini ko‘rsatsa, Elizabetning nutqi uning moslashuvchanligini ko‘rsatadi.

Disputning "So‘zli shaxmat" ekanligi

Austen disputlari shaxmat o‘yiniga o‘xshaydi: har bir gap — bu yurish.

- Ijtimoiy ierarxiya va nutq: Disputda qatnashayotgan ikki shaxs o‘rtasidagi tabaqa farqi, ularning nutqiy strategiyasini belgilaydi. Yuqori tabaqa vakillari ko‘pincha

disputni nazorat qiluvchi, savol beruvchi (interrogator) rolida bo‘lsa, quyi tabaqa vakillari himoyalovchi yoki ma’qullovchi rolida bo‘lishadi. Biroq, Elizabet kabi qahramonlar ushbu ierarxiyani o‘z intellekti bilan yorib o‘tadi.

- Didaktik funksiya: Disputning eng asosiy lingvomadaniy vazifasi – qahramonning "transformatsiyasi"dir. Darsi va Elizabet o‘rtasidagi bahslar ularning bir-biriga bo‘lgan noto‘g‘ri xulosalarini (prejudice) yo‘q qiladi. Bahs tugagach, ular endi avvalgi insonlar emas – ular til orqali o‘zlarini qayta kashf etishgan.

Jane Austen romanlaridagi disputlar – bu sivilizatsiyalashgan kurashdir. Ular shuni ko‘rsatadiki, XIX asr ingliz jamiyatida shaxs o‘zining individual fikrini bildirishi uchun tilning "etik qoliplari"dan (dekorum) ustunlik qilishi kerak edi.

Ushbu lingvomadaniy tahlil shuni tasdiqlaydiki, Austen asarlarida til – bu nafaqat muloqot vositasi, balki shaxsning o‘zligini ijtimoiy cheklovlar ichida ifoda etish san’atidir. Qahramonlar disput jarayonida nafaqat g‘oyaviy raqibini yengishga, balki o‘zlarining "xulq-atvor qoidalari" doirasidagi mukammalligini ham isbotlashga urinishadi.

Disputning strategik funksiyalari: "Wit" va "Irony"

Austen uchun disputlar – bu qahramonlarning aql-zakovati (wit) sinovidir.

- Kinoya (Irony) — himoya va hujum vositasi: Disputlarda qahramonlar ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri ayblov o‘rniga kinoyadan foydalanishadi. Bu ingliz mentalitetining "o‘zini tuta bilish" (understatement) xususiyatini aks ettiradi. Kinoya orqali qahramon o‘zining intellektual ustunligini tasdiqlaydi va raqibining ojiz tomonlarini kulgiga qoldiradi.
- Intertekstuallik va iqtiboslar: O‘sha davr jamiyatida o‘qimishli insonlarning disputlari ko‘pincha adabiy yoki axloqiy iqtiboslar bilan boyitilgan. Bu esa disputning "tarixiy-madaniy" yukini oshiradi.

Ijtimoiy mavqe va til munosabati (Power Dynamics)

Disputlarda qahramonlarning ijtimoiy darajasi nutq uslubini belgilab beradi:

- Yuqori tabaqa: Odatda disputni boshqaradi, savollar beradi, bahsni xohlagan pallada tugatishi yoki masxaralab chetlab o‘tishi mumkin.
- Quyi tabaqa yoki iqtisodiy qaram insonlar: Disput davomida "hurmat" (deference) shakllarini saqlashga majbur. Ular o‘z fikrini ochiq aytish uchun juda nozik iboralarni (masalan, "I beg to differ" – "Kechirasiz, fikrim boshqacha", "May I suggest" – "Taklif qilsam maylimi?") tanlashga majburdirlar.

Gender va Disput

Austen romanlarida ayol qahramonning disputga kirishishi — uning shaxsiy erkinligi uchun kurashidir.

- Elizabet Bennet namunasi: U o‘z davri uchun xos bo‘lmagan jasorat bilan erkaklar (Darsi, janob Kollinz, Ledi Ketrin) bilan bahslashadi. Uning disputlardagi lingvomadaniy o‘rni — bu an’anaga qarshi intellektual isyondir. Uning nutqida qat’iylik va mantiq ustunlik qiladi, bu esa o‘sha davr ayollariga xos bo‘lgan "bo‘ysunuvchan nutq" (submissive speech) stereotipini buzadi.

Disputning axloqiy-tarbiyaviy (Didaktik) ahamiyati

Austen asarlarida disput oxirida qahramonning o‘zgarishi (epifaniya) yuz beradi.

- Dialektik jarayon: Disput ko‘pincha quyidagi bosqichlardan o‘tadi:

1. Mavjud qarash (prejudice).
2. Argumentlar to‘qnashuvi.
3. Haqiqatning kashf etilishi (self-realization).

- Bu jarayon qahramonning til boyligi ham boyishiga olib keladi. Darsi va Elizabet o‘rtasidagi oxirgi disputlar ularning bir-birini tushunib yetganini va til orqali "ruhlar mushtarakligi"ga erishganini ko‘rsatadi.

Austen romanlarida disput – bu "sivilizatsiyalashgan jang"dir.

- Lingvistik jihat: So‘z boyligi, aniqlik, ironiya va nazokatning mukammal kombinatsiyasi.
- Madaniy jihat: Individning o‘z "men"ini saqlab qolgan holda, jamiyat tomonidan o‘rnatilgan qat’iy axloqiy-nutqiy me’yorlarga moslashish yoki ularni qayta ko‘rib chiqish jarayoni.

Austenning disputi – bu nafaqat ma’lumot almashish, balki xarakterni namoyon qilish va jamiyatdagi mavqeyini belgilash san’atidir. Bu qahramonlarning qalb dunyosini ochib beradigan asosiy lingvistik oynadir.

MUNOZARA

Austen disputlarida til vositalari qahramonning ichki dunyosini ochib beradi. Masalan, Darsi janobining dastlabki dialoglaridagi leksik birliklar uning yuqori tabaqaga mansubligini (rasmiylik, vazminlik) ko‘rsatsa, Elizabetning nutqi jonli, kinoyali va moslashuvchan bo‘lib, bu uning erkin fikrlashini ifodalaydi.

Muhim nuqta shundaki, o‘sha davrda ayollarning "bahs qila olishi" ma’lum bir me’yor ichida bo‘lishi kerak edi. Haddan tashqari ochiq disput qahramonning "tarbiyasizligi" deb baholanishi mumkin edi. Shuning uchun Austen qahramonlari "nazokatli tanqid" (polite criticism) texnikasidan mahorat bilan foydalanadilar.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Jane Austen romanlarida disput – bu nafaqat syujetni rivojlantiruvchi vosita, balki ingliz milliy mentaliteti, etikasi va nutqiy madaniyatining til darajasidagi aksidir. Disputlar orqali muallif jamiyatdagi qatlamlararo ziddiyatlarni, shaxsning o‘zligini anglash jarayonini va axloqiy yuksalishini ko‘rsatib beradi.

1. Tarjima nazariyasida: Austen asarlarini o‘zbek tiliga o‘girishda ironiya va disputlardagi "ostmatn" (subtext)ni saqlab qolish uchun madaniy izohlardan keng foydalanish lozim.
2. Pedagogikada: "Ingliz tili tarixi va madaniyati" fanida Austen asarlari orqali XIX asr ingliz muloqot uslubini o‘rganish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar ishlab chiqish.
3. Lingvistik izlanishlarda: Austen romanlarida ishlatilgan murojaat shakllari va ularning disputdagi funksiyasini alohida sotsiolingvistik obyekt sifatida o‘rganish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Arutyunova, N. D. (1999). Yazyk i mir cheloveka [Til va inson dunyosi]. Moskva: Yazyki russkoy kultury. (Lingvomadaniy tahlil va konseptlar nazariyasi uchun asosiy manba).
2. Todd, J. M. (Ed.). (2005). Jane Austen in Context. Cambridge University Press. (XVIII–XIX asr Angliya madaniy muhiti va ijtimoiy muloqotlari bo‘yicha batafsil ma’lumotlar).

3. Tanner, T. (1986). Jane Austen. London: Macmillan. (Austen romanlaridagi qahramonlar va ularning ijtimoiy muloqotlari tahlili).
4. Moler, K. E. (1991). Jane Austen’s Art of Allusion. University of Nebraska Press. (Ironiya va kinoya vositalarini o‘rganish uchun).
5. Safarov, O. (2006). Pragmalingvistika. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. (Pragmatik tahlil asoslari).
6. Nurmonov, A., & Begmatov, E. (2010). O‘zbek tilining pragmatik xususiyatlari. Toshkent: Fan. (Muloqot madaniyati va nutqiy strategiyalar haqida).
7. Austen, J. (2014). Pride and Prejudice [Andisha va g‘urur]. (Ingliz tilidagi asl nusxa va o‘zbekcha tarjimalari).
8. Austen, J. (2015). Emma. (Ingliz tilidagi asl nusxa).
9. Austen, J. (2016). Sense and Sensibility [Aql va tuyg‘u]. (Ingliz tilidagi asl nusxa).